

دانشگاه عدالت
دانشگاه الهیات و معارف اسلامی
رساله دکترای رشته الهیات و معارف اسلامی
گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

نظام‌سازی فقهی از دیدگاه آیت الله سید محمد باقر صدر رحمته الله

نگارش
بهنام طالبی طادی

استاد راهنما
حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسین علی سعدی

استاد مشاور
حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد حسین بیاتی

دی ماه ۱۳۹۶

برگه اصالت و مالکیت اثر

برگ تأییدیه داوران

تقدیم به:

پیشگاه منور و ملکوتی قطب عالم امکان حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله فرجه

مجاهد عالی قدر نابغه زمان، مدافع حریم تشیع، حضرت آیت الله العظمی شهید سید محمد باقر صدر رحمته

محضر مبارک مرجع عالی قدر جهان تشیع، حضرت آیت الله العظمی سید محمود هاشمی شاهرودی دامت برکاته

روح ملکوتی استاد مجاهد و انقلابی، مرحوم حضرت آیت الله محمدرضا مهدوی کنی رحمته

و تمامی اساتید و دل سوختان حریم امامت و فقاہت...

پدر و مادر گرامی ام

و تمامی پدران و مادران این سرزمین...

همسر و فرزندم

و تمامی همسران فداکار و فرزندان انقلابی ایران اسلامی...

تقدیر و تشکر:

از تمامی مسئولین گرامی در مجموعه دانشگاه عدالت، خاصه ریاست محترم دانشگاه، معاونین، مدیران و تمامی کارکنان و پرسنل عزیز و زحمت کش خدمات که با صبر و حسن برخوردخویش از هیچ مساعدتی در طول تحصیل و نگارش رساله دکتری به اینجانب خودداری نورزیدند.

و همچنین عرض سپاس و قدردانی از ریاست محترم مرکز رشد، مرکز تحقیقات و دانشکده الهیات دانشگاه امام صادق علیه السلام که با در اختیار قراردادن امکانات و بسترهای پژوهشی و مطالعاتی، شرایط تحقیق و پژوهش را در این عرصه برای اینجانب فراهم نمودند.

از تمامی اساتید بزرگواری که در طول تحصیل از هیچ مساعدتی در جهت ایصال به اهداف عالیه علمی دریغ نورزیدند. حضرات آیات و حجج اسلام دکتر حسین علی سعدی که فراتر از راهنمایی رساله سالیان سال از خرمن معرفتی و وجودی ایشان بهره بردم، دکتر محمد حسین بیاتی ریاست محترم دانشگاه عدالت که همواره در تسهیل شرایط تحصیل و مشاوره علمی مخلصانه مساعدت می‌ورزیدند، دکتر سید علی حسینی نیشابوری، دکتر سید احسان رفیعی علوی، دکتر محمدحسن گلی شیردار، دکتر مصباح الهدی باقری و دکتر حسین بیرشک و دیگر اساتیدی که در تمامی عرصه‌های علمی و پژوهی و خاصه در زمینه نگارش و تولید رساله دکتری این حقیر مشوق و معین علمی و معنوی اینجانب بوده اند.

چکیده:

دانش فقه یکی از مهمترین علوم اسلامی است که تاریخ تکون آن به اصل تشریح دین پیوند می خورد. به همین جهت می توان ملازمات و قریبات مدلل زیادی را پس از اثبات در این دانش، مستقیماً به دین نسبت داد. یکی از این مباحث شمولیت و گستره دین و دانش فقه در عرصه های مختلف حیات بشری است که امروز تحت مفاهیم و گفتمان هایی هم چون «نظام سازی» به منصفه ظهور رسیده است. با توجه به مبادی فلسفه شناسانه گستره دین و تأثیر آن بر جغرافیای نظری دانش فقه می توان این مقوله را از رویکردی فقهی مورد بررسی قرار داد. ساحت های مبادی و روش های مطروحه در دانش فقه، برخی قابل تعیین و ارائه فعلی و برخی بالقوه موجود است و می توان با ابتناء بر عناصر فقه جواهری به صورت بندی مدون و نوینی رساند که عرصه های کشف نظام را از منظر فقه اسلامی نماینگر خواهد بود. در این موضوع شهید آیت الله سید محمد باقر صدر رحمه الله از جمله اندیشمندانی است که اکتشاف انظمه کلان نظام اسلامی را سرلوح فعالیت های علمی خویش قرار داده است و می توان از الگوهای اجتهادی ایشان در موضوعات مختلف به عنوان الگوی کلان در عرصه های فقه بینارشته ای استفاده نمود. این نگارش با روش توصیفی تحلیلی سعی در بیان عناصر و اصول ساختار نظریات آیت الله سید محمد باقر صدر نسبت به امر نظام سازی فقهی و الگوواره های مطروحه در کشف نظامات علوم انسانی از منظر گاه فقه خواهد داشت.

هدف:

بازخوانی آثار و آراء آیت الله سید محمد باقر صدر جهت استخراج مبادی و مناہج کشف نظام از ادله فقهی و طراحی الگوواره های روشی جدید و مبتنی بر اجتهاد جواهری ناظر به نظام سازی کلان اسلامی. رسیدن به منطقی در جهت تلفیق فقه و علوم انسانی و دست یابی به علوم انسانی اسلامی نیز از جمله غایات ترتبی دیگر این تحقیق است.

روش شناسی پژوهش:

در این تحقیق ابتدا با روش استقرائی داده های بنیادی در آثار شهید صدر گردآوری، مورد طبقه بندی قرار گرفت. پس از آن با روش توصیفی تحلیلی چارچوب نظری و نظام مفاهیم، مبادی و روش شناسی نظام سازی از منظر فقه ارائه شد.

یافته ها:

تبیین ظرفیت فقه و به تبع آن شریعت اسلامی در ورود به عرصه نظام سازی از جمله مهمترین یافته های این تحقیق می باشد. پس از اثبات امکان ورود فقه به عرصه نظام سازی نسخه های اولیه از منطقی مدون و منتخ از الگوی ارتباطی فقه و دیگر علوم در خرده نظام های حکومت اسلامی به منصفه ظهور رسید. این الگومبتنی بر نظام عناصر در حوزه مبادی و روش شناسی فقهی ناظر به نظام سازی می باشد.

نتیجه گیری:

اگرچه برخی با تشکیک در این که فقه با روش کلاسیک خود نمی تواند در عصر جدید و در مواجه با موضوعات مستحدث، از حوزه احکام امضایی پا فراتر نهاده و دست به نظام سازی یازد، لیکن در این نوشتار با استفاده از مبانی و مبادی موجود در روش فقاهت جواهری اثبات نمودیم که ظرفیت نظام سازی توسط علم فقه وجود دارد و این مهم با کشف مبادی تصدیقیه ذی نقش و استفاده از عناصر روشی فعال که در فرایند استنباط نقش آفرین هستند به سهولت قابل دسترسی است. آنچه که شهید صدر به عنوان مکتب اقتصادی اسلام در فرایند جهت دهی به علم اقتصاد بیان داشتند نیز ناظر به چنین فهم و روشی در استنتاج احکام دینی است که از رویکرد فرد نگر و جزئی گذر کرده و با در نظر گرفتن ساحت های مختلف نظریات اسلامی (فقه نظریات) حکمی را که ناظر به تمام ابعاد و مبانی معرفتی انسان است، صادر می کند. چنین روشی است که می تواند آرمان نظام سازی را برای حاکمیت دینی به ارمغان آورد چرا که

اقتضای فقه نظریات در نظر گرفتن اجزاء به عنوان یک «کل» و صدور حکم ناظر به آن است و در نهایت فرآیند نظام‌سازی را متحقق می‌سازد. در این تحقیق ساختار و منطق پرداختن به نظام‌سازی بیان شده است که می‌توان در تحقیقات آتی موضوع الگوی تلفیق علوم انسانی و فقه، تعمیق مبانی و ابعاد نظری فقه النظریات، نظریه فهم اجتماعی از نصوص، الگوریتم نظریه پردازی در فقه و اجرا در قانون را مورد واکاوی بیشتر و وسیع تری قرار داد.

کلید واژه: فقه، نظام‌سازی، شهید صدر، اصول، علوم انسانی اسلامی.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۵
فصل اول. مفاهیم و منطق نظری نظام‌سازی فقهی.....	۱۹
مقدمه.....	۲۰
۱-۱. چیستی نظام و نظام‌سازی فقهی.....	۲۰
۱-۱-۱. تعریف نظام‌سازی فقهی.....	۲۰
۱-۱-۲. قلمروشناسی نظام‌سازی فقهی.....	۲۱
۱-۱-۳. رویکردها به قلمروشناسی فقه.....	۲۱
۱-۲-۱. عناصر قلمرو نظام‌سازی.....	۲۷
۱-۲-۲. اعتباریات در قلمروشناسی نظام‌سازی فقهی.....	۲۷
۱-۳-۱. چرایی و هدف نظام‌سازی.....	۲۸
۱-۴-۱. چرایی ابتناء نظام‌سازی بر «فقه».....	۳۲
۱-۵-۱. عناصر نظام اسلامی.....	۳۳
۱-۶-۱. ماهیت شناسی گزاره‌های مکتبی.....	۳۵
۱-۶-۱-۱. تحلیل مقام ثبوت و اثبات در ماهیت شناسی گزاره‌های مکتبی.....	۳۵
۱-۶-۱-۲. ترتب ثانوی علم دینی.....	۳۹
۱-۶-۱-۳. ماهیت و روش علم اسلامی از دیدگاه شهید صدر.....	۴۰
۱-۷-۱. مبدأ نظام‌سازی فقهی.....	۴۱
۱-۸-۱. مراحل نظام‌سازی فقهی.....	۴۲
۱-۹-۱. ادله قابلیت دین و فقه در نظام‌سازی.....	۴۶
۱-۱۰-۱. میان‌رشته‌گی علوم اسلامی در نظام‌سازی.....	۴۸
۲-۱. ظرفیت‌ها و آسیب‌شناسی دانش فقه در نظام‌سازی.....	۵۰
۲-۱-۱. تربیت فقیه فقه نظام به مثابه متمم ظرفیت فقه جواهری.....	۵۰
۲-۲-۱. سیاست‌گذاری‌های سازمانی حوزه علمیه.....	۵۰
۲-۳-۱. برداشتهای اشتباه و عدم ورود به مسائل بارز سیاسی.....	۵۱
۲-۴-۱. سازماندهی حوزه علمیه در راستای تکامل دستگاه فقاهت.....	۵۳
۲-۵-۱. تأکید بر ابزار پنداری بازسازماندهی.....	۵۳
۲-۶-۱. مراحل و مقامات اصلاح در حوزه.....	۵۳
۲-۷-۱. محورهای مسئولیت حوزه.....	۵۴

۵۶	۳-۱. عناصر «نظام فکری» شهید صدر.....
۵۷	۱-۳-۱. حیات علمی و معنوی شهید صدر.....
۵۸	۲-۳-۱. عناصر اندیشه جامع و تلفیقی.....
۵۸	۳-۳-۱. شرایط اجتماعی - سیاسی حیات شهید صدر و نظریه پردازی ناظر به نیاز.....
۶۱	جمع بندی.....
۶۳	فصل دوم. مبادی علوم انسانی در نظام سازی فقهی.....
۶۴	مقدمه.....
۶۴	۱-۲. ساختارمندی منطق تلفیق علوم انسانی و فقه.....
۶۴	۱-۱-۲. امکان شناسی تلفیق.....
۶۶	۲-۱-۲. منطق ذاتی و الگوی تلفیق.....
۶۷	۲-۲. کلان قواعد اجتماعی در نظام سازی از دیدگاه شهید صدر.....
۶۷	۱-۲-۲. دیرینه شناسی قواعد اجتماعی.....
۶۸	۲-۲-۲. قواعد نظام اجتماعی مطلوب.....
۶۹	۱-۲-۲-۲. ملاک انتخاب در قواعد نظام اجتماعی.....
۷۱	۲-۲-۲-۲. نسبت اجتماع سازی و علوم طبیعی در پیشرفت تمدنی.....
۷۳	۳-۲-۲-۲. تأمین «منافع» در قواعد نظام اجتماعی.....
۷۴	۴-۲-۲-۲. اصل عدالت اجتماعی.....
۷۴	۱-۴-۲-۲-۲. تعریف عدالت اجتماعی.....
۷۵	۲-۴-۲-۲-۲. شاخصه های عدالت اجتماعی.....
۷۷	۳-۴-۲-۲-۲. عدالت و معاری فقهی آن.....
۷۷	۳-۲-۲. مناسبات اختیار و الزام در نظام سازی اجتماعی.....
۷۸	۱-۳-۲-۲. معنای آزادی در نگاه غربی و اسلامی.....
۸۰	۲-۳-۲-۲. اصل عدم ولایت و چارچوب دلالتی بر آزادی انسان.....
۸۱	۳-۲. بینارشتگی علوم در آثار شهید صدر.....
۸۲	۱-۳-۲. بینارشتگی فقه و کلام در نظریه حق الطاعة.....
۸۳	۱-۱-۳-۲. تعریف نظریه «حق الطاعة» و خواستگاه آن در علم اصول.....
۸۵	۲-۱-۳-۲. صفات و اسماء الهی در ساختار نظریه «حق الطاعة».....
۸۷	۳-۱-۳-۲. «تکلیف» در ساختار نظریه حق الطاعة.....
۹۱	۲-۳-۲. بینارشته ای کلام، فلسفه، اقتصاد و فقه در نظریه «مالکیت استخلافی».....
۹۱	۱-۲-۳-۲. اقسام مالکیت.....
۹۲	۲-۲-۳-۲. جعل مسئولیت فقهی عهده از مبانی کلامی.....

۹۵.....	فصل سوم. مبادی و روش نظام‌سازی فقهی در دیدگاه شهید صدر
۹۶.....	۱-۳. مبادی تصدیقیه نظام‌سازی فقهی در دیدگاه شهید صدر
۹۷.....	۱-۳-۱. منطقه الفراغ
۹۷.....	۱-۳-۱-۱. تعریف منطقه الفراغ
۹۸.....	۱-۳-۱-۲. ماهیت شناسی حکم منطقه الفراغ
۹۸.....	۱-۳-۱-۳. مستندات منطقه الفراغ
۹۹.....	۱-۳-۱-۴. منطقه الفراغ در سیره معصومین
۹۹.....	۱-۳-۱-۵. شبهات و اشکالات مطروحه در منطقه الفراغ
۱۰۲.....	۱-۳-۲. تکلیف اجتماعی و اصالت اجتماع در فقه اسلامی
۱۰۲.....	۱-۳-۲-۱. معانی اصالت و عدم اصالت جامعه
۱۰۳.....	۱-۳-۲-۲. تبارشناسی نظریه اصالت فرد و اجتماع در اسلام
۱۰۶.....	۱-۳-۲-۳. اصالت و عدم اصالت جامعه از دیدگاه فقهی
۱۱۲.....	۱-۳-۲-۴. اصالت و عدم اصالت جامعه در دیگر آثار شهید صدر
۱۱۳.....	۱-۳-۲-۵. مؤیدات دیگر در اثبات هویت اجتماعی مستقل
۱۱۷.....	۱-۳-۳. انسان شناسی فقهی
۱۱۷.....	۱-۳-۳-۱. هستی شناسی فقهی و انسان
۱۲۰.....	۱-۳-۳-۲. جایگاه انسان شناسی در نظام‌سازی فقهی
۱۲۰.....	۱-۳-۳-۳. معنای نظام‌سازی در پارادایم انسان شناسی فقهی
۱۲۰.....	۱-۳-۳-۴. عناصر انسان شناسانه در صورت بندی فقهی نظام
۱۲۱.....	۱-۳-۴-۱. دوگانه خط خلافت و خط شهادت در صورت بندی مبادی انسان شناسانه نظام سازی
۱۲۲.....	۱-۳-۴-۲. صورت بندی مبادی انسان شناسانه «حیات اجتماعی» در نظام‌سازی
۱۲۲.....	۱-۳-۴-۳. صورت بندی مبادی انسان شناسانه «قوای حاکمه» در نظام‌سازی
۱۲۲.....	۱-۳-۴-۳-۱. تعریف حکومت
۱۲۳.....	۱-۳-۴-۳-۲. مشروعیت حکومت
۱۲۳.....	۱-۳-۴-۳-۳. جایگاه قوای حکومتی در امر نظام سازی
۱۲۴.....	۱-۳-۴-۳-۴. حجیت فعل حکومت در نظام سازی
۱۲۷.....	۱-۳-۴-۳-۵. مبنای انسان شناسی حکومت مردم بر مردم در نظام‌سازی فقهی
۱۴۳.....	۱-۳-۴-۴. نظام‌سازی فقهی و مبادی اعتباری انسان شناسانه آن
۱۴۳.....	۱-۳-۴-۴-۱. هیوط انسان، تشریح و اعتباریات
۱۴۵.....	۱-۳-۴-۴-۲. جایگاه اعتباریات در انسان شناسی نظام‌سازی فقهی
۱۴۶.....	۱-۳-۴-۴-۳. تفاوت اعتباریات شرعی و اعتباریات عرفی
۱۴۷.....	۱-۳-۴-۴-۴. اعتبارات نظام ساز و خاستگاه فقهی آن
۱۵۱.....	۲-۳. روش شناسی نظام‌سازی فقهی در دیدگاه شهید صدر

۱۵۱ ۱-۲-۳. جایگاه روش شناسی در علوم
۱۵۲ ۲-۲-۳. عناصر و اقسام مناهج در نظام‌سازی فقهی
۱۵۲ ۱-۲-۲-۳. روش شناسی کلان استنباط
۱۵۵ ۲-۲-۲-۳. روش شناسی خرد استنباط احکام نظامات
۱۵۵ ۱-۲-۲-۲-۳. عوامل پیشرفت اجتهاد به مثابه روش شناسی فقاقت
۱۵۸ ۲-۲-۲-۲-۳. روش استقرائی
۱۶۰ ۳-۲-۲-۲-۳. روش تفکیک «الزام» در نظام‌سازی فقهی
۱۶۰ ۴-۲-۲-۲-۳. روش کشف مذاق مستبیط
۱۶۲ ۵-۲-۲-۲-۳. روش ثابت و متغیر
۱۶۸ ۶-۲-۲-۲-۳. تفکیک روش ریاضی از روش اجتماعی در استنباط
۱۶۹ ۷-۲-۲-۲-۳. استناد به گزاره‌های تاریخی
۱۶۹ ۳-۲-۲-۳. «کشف» و «تولید» دو پارادایم در روش شناسی
۱۷۰ ۱-۳-۲-۲-۳. ویژگی‌ها و اصول حاکم بر «کشف» نظام
۱۷۰ ۲-۳-۲-۲-۳. ویژگی‌ها و اصول حاکم بر «تولید» نظام
۱۷۱ ۳-۳-۲-۲-۳. ابزارهای «کشف» مکتب
۱۷۱ ۴-۳-۲-۲-۳. اشکال به روش «کشف» مکتب
۱۷۲ ۴-۲-۲-۳. فقه النظریات
۱۷۲ ۱-۴-۲-۲-۳. تعریف فقه النظریات
۱۷۳ ۲-۴-۲-۲-۳. امکان و جواز فقه النظریات
۱۷۳ ۳-۴-۲-۲-۳. روش شناسی در فقه النظریات
۱۷۴ ۴-۴-۲-۲-۳. روش حل تعارض بین فقه الاحکام و فقه النظریات
۱۷۵ ۵-۴-۲-۲-۳. فقه النظریات و نظام‌سازی
۱۷۵ ۶-۴-۲-۲-۳. تأمین حجیت در فقه النظریات
۱۸۳ ۷-۴-۲-۲-۳. عدم سلب حجیت از عدم فقه النظریات
۱۸۴ ۸-۴-۲-۲-۳. حجیت ترمیم فقه «نظام» با آراء مجتهد عامه
۱۸۵ ۵-۲-۲-۳. فهم اجتماعی از نصوص
۱۸۵ ۱-۵-۲-۲-۳. خاستگاه فهم اجتماعی از نص
۱۸۶ ۲-۵-۲-۲-۳. اقسام ظهور و حجیت آن
۱۸۷ ۳-۵-۲-۲-۳. قلمرو شناسی فهم اجتماعی از نص
۱۸۹ ۴-۵-۲-۲-۳. تأمین حجیت فهم اجتماعی نص و دفع شبهه مقدر
۱۹۳ ۵-۵-۲-۲-۳. ملاک تفکیک عرف زدگی و فهم اجتماعی از نص
۱۹۵ ۶-۵-۲-۲-۳. تحلیل ظهور اجتماعی در قالب منطق ذاتی
۱۹۶ ۶-۲-۲-۳. مناسبات «اجرا» و «نظر» در روش شناسی نظام‌سازی

- ۱۹۶..... ۷-۲-۲-۳. روش شناسی استنباط از نظام در فرآیند قانون گذاری
- ۱۹۶..... ۱-۷-۲-۲-۳. روش شناسی استنباط فقه از قانون
- ۱۹۷..... ۲-۷-۲-۲-۳. مناسبات قانون و نظام
- ۱۹۹..... منابع و مآخذ

مقدمه

بشریت از زمانی که زیست اجتماعی را تجربه نمود و اقتضائات حیات جمعی را استدرآک کرد، همواره به دنبال بهترین مسیرها در راستای «مدیریت» اجتماع بوده است. این هدف با تکامل تجربه‌ها و علوم مرتبط با آن، به یک مطلوب علمی نیست تبدیل شد. بدین نحو شاخه‌های مختلف در علوم انسانی از منظر موضوع و غایت مسائل خود به این هدف پرداخته تا بتوانند هر آنچه از انباشت دانش بشری که با تنظیم روابط انسان در نقطه ثقل آفرینش نسبت به خدا، هستی و خود نقش آفرین بوده و می‌تواند تعالی رخداد عظیم انسانی را به ارمغان آورد را تأمین نمایند.

از آنجا که شریعت الهی اعلم منابع نسبت به نیازها، شرایط و غایات مطلوب انسان را به عنوان مبدأ آفرینش وی در اختیار دارد، لاجرم برای تنظیم حیات جمعی و انظمه‌ای که وی در آن زیست می‌نماید، باید از برنامه‌ای جامع از دین دریافت نمود. این برنامه می‌تواند ضمن پیش بینی و تأمین نیازهای انسان در جهان ماده، به غایات متعالی حیات اخروی و جاودانه وی که ابتداء بر کیفیت حیات مادی نیز دارد، پرداخته و سعادت آن را نیز تضمین نماید. این چنین انسان با استفاده مطلوب و حداکثری از امور دنیوی خود، پلی برای عبور به یک زندگی ابدی و با سعادت فراهم خواهد آورد.

اندیشمندان اسلامی همواره و در هر مقطع زمانی و مکانی سعی در ارائه چنین حیاتی برای بشر و هدایت وی به سمت مبدأ اصلی جهان هستی بوده اند. از آنجا که جبهه حق نیز همواره در اقلیت و تحت ظلم اشقیاء زمان بوده است، پی جویی چنین غایات مهمی و البته کلانی نسبت به دین و فهم معارف دینی از این منظر کمتر اتفاق افتاده و دچار تغییر و تحولات خاصی بوده است. لیکن امروزه با افق‌های بلندی که انقلاب شکوهمند اسلامی ایران در برداشت‌های نظام ساز و جهان شمول در برابر دیدگاه دانشمندان دینی قرار داد، نمی‌توان چنین انتظار داشت که هنوز دستگاه استنباط و درایت منابع دینی، همچون گذشته با استنطاق حداقلی از دین، صرفاً در جهت پاسخگویی و رفع معضلات فرد مسلمان باشد. بلکه امروزه شریعت توحیدی در مسیر «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» (سوره صف / آیه ۹) بستر ارائه برنامه‌های کلان و جهان شمول برای اجتماع مسلمین و بلکه بشریت را پیشروی خود ملاحظه می‌نماید. لذا متناسب با همین شرایط و اقتضائات نیز باید به تکامل قرائت‌های سنتی از دین پردازد. در این میان مهمترین شاخه علمی در بین معارف الهی، یعنی دانش فقه که متولی فهم کلان قواعد و روش‌ها در دو بعد «روش شناسی» فهم دین و «احکام» مستنبط از این روش‌ها است، باید به مثابه مادر علوم انسانی اسلامی در تدوین چارچوب‌های فهم کلان نظام واره‌های اسلامی در طراحی نرم افزار دانشی اداره جامعه، بیشترین سهم را در امر «نظام سازی» اسلامی بر عهده خواهد داشت. هر چند که امر نظام‌سازی مقوله‌ای کاملاً پیچیده و دارای ابعاد مختلفی است که صرفاً برخی از ابعاد آن در گرو علوم انسانی اسلامی و جنبه نرم افزاری دانش است و همین طور دانش فقه متولی ارائه تمام اجزاء

نیست بلکه به مثابه یک پارادایم حاکم و خاصه در قلمرو روش شناسی و تعیین جغرافیای نظری دخالت دین در امر نظام سازی، نسبت به تمامی علوم اسلامی در فرآیند نظام سازی توفیق خواهد داشت. زیرا هر روش و مسیری که در علوم اسلامی دیگر با غایات و مسائل موضوعی مدنظر آن علم به دنبال کشف قواعد و گزاره هایی از دین در طراحی و ارائه اجزاء «نظام» اجتماعی باشد، لاجرم باید وجوه مشروعیت خود را در قالب و ساختاری که فقه برای تأمین حجیت قرار داده است، اتخاذ نماید. به عبارت دیگر دانش فقه اسلامی تنها مسیر تأمین حجیتی است که هر عمل مکلف از جمله نظریه پردازی دینی، بدان نیازمند است. لذا اگر ما اجتهاد را استخراج حکم شرعی از حجج و امارات بدانیم، در عصر نزول حجت بیان و سنت معصوم بوده و لذا معنایی از اجتهاد بدین نحو که در عصر حاضر مطرح شده است، قابل استدراک نمی باشد (عراقی ۱۳۸۸: ۳۶) و لیکن با استبعاد از عصر نزول نباید به بساطت اجتهاد اکتفا نمود و بلکه باید ابعاد روشی آن را گسترده کرد و فقاقت دینی را تا غایت اکتشاف نظام واره های پیچیده ترین سطوح حیات بشری پیش برد

یکی از دانشمندان بزرگ اسلامی که در این بین به درستی به ظرفیت های دین و دانش فقه نسبت به ارائه نظام واره های اسلامی در بعد تنظیم حیات اجتماعی پی برد و روش های نوینی در کشف انظمه اسلامی ارائه نمود، شهید آیت الله سید محمد باقر صدر رحمه الله است که برای اولین روش شناسی نظام واره های اسلامی را در قالب نظام اقتصادی ارائه نمود. طرح ها و اصول ارائه شده از طرف ایشان اگرچه در ثمره و غایت نهایی به موضوع نظام اقتصادی اسلامی منجر شده است لیکن با دقت و فهم روش های آن می توان مبانی و الگوهای روشی نظام سازی فقهی در دیگر انظمه همچون سیاست، مدیریت، فرهنگ و تربیت را استخراج و تولید نمود.

از آنجا که زندگانی شهید مجاهد، آیت الله صدر مملو از حوادث مهم سیاسی داخلی و خارجی ای بود که بر روند اندیشه و تأملات فقاقت نظام ساز ایشان، تأثیرگذار بود. شهید در رویارویی بیرون با هژمونی دو نظام تفکری سوسیال و لیبرال روبه رو بود که هر کدام انحائی خاص از نظام سازی و تنظیم و طراحی الگوهای اداره جامعه در عرصه های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ارائه می نمودند، و از طرفی نیز با انقلاب ها و استبدادهای داخلی روبه رو بود که می توانست با استفاده از ظرفیت های مردمی عراق به شکل گیری حکومت اسلامی در آن مقطع منجر شود. شهید صدر در این مسیر حقیقتاً در پی ایجاد یک رنسانس اسلامی و خیزش عمیقی در بوم عراق و سطح منطقه بود تا بتواند اهداف عالی اسلام را بر آورده سازد. به همین جهت با تلاش و کوشش خستگی ناپذیر از هیچ اقدام در این راستا دریغ نکرد. نگارش کتب و منابع مستدل و متجددی که امروز مورد بازخوانی و استفاده اندیشمندان اسلامی در ایران و جهان قرار گرفته و پای ریز جنبش های علمی متعددی در حوزه فقه حکومتی شده است. همچنین، راه اندازی و تأسیس حزب سیاسی به نام «الدعوة» که به نوعی پی ریزی پایه های حکومت پس از انقلاب عبدالقاسم در عراق بود و علمایی همچون سیدمحمدباقر حکیم و علامه عسگری با آنها همکاری نمودند؛ تا امروز که اثرات آن همچنین هویدا است و برخی رجال سیاسی عراق همچون «ابراهیم جعفری»، «نوری المالکی» از این حزب در جریانات سیاسی نقش آفرین بوده اند.

بدین جهت شهید صدر را می توان جامع نظر و عمل در عرصه کلان نظام سازی اسلامی دانست که نه تنها با نبوغ سرشاری که داشت در بنیادهای فقه و اصول تأسیسات بی نظیری نمود، بلکه در عرصه نظریه پردازی های نوین مبتنی بر اجتهاد جواهری نیز پیشرو و مؤسس محسوب می شود. ایشان با نگارش آثار متعددی به طور واقعی نیز نشان داد که ظرفیت نظام سازی اولاً در دین مبین اسلام و ثانیاً در دانش فقه اسلامی موجود است. لذا در منابع خود تا حدودی به روش شناسی منقحی از امر

نظام‌سازی مبتنی بر دانش فقه ارائه نموده است. خصوصیت روش شناسی شهید صدر در نظام‌سازی فقهی را می‌توان در ثنائی حسن فاعلی و فعلی شاهد بود. از جهت حسن فاعلی نظریه پرداز محترم هم در اجتهاد سنتی و جواهری در اعلی درجه اجتهاد و اعلمیت قرار دارد و درک و تحلیل فنی ترین مباحث فقهی و اصولی در آثار ایشان گواه بر این ادعاست و هم از جهت زمانه شناسی، بصیرت و درک اقتضائات مدیریت و اداره کلان اجتماع و مسلمین دارای سوابق اجرایی و عملکردی است. آثار و منابع موجود از ایشان و در مورد ایشان به خوبی مؤید این مطلب است که شهید صدر یکی از معدود دانشمندان و فقیهان اسلامی است که دغدغه مندی اجتماعی و علوم دینی را به خدمت نیازهای واقعی مردم در آوردن در سراسر این منابع به چشم می‌خورد.

لذا بایسته است در عصر حاضر که نزدیک به چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی و در اختیار گرفتن ارکان قدرت و حاکمیت توسط مذهب حقه امامیه می‌گذارد با استفاده از جوهره اندیشه‌های نابي همچون آیت الله سید محمد باقر صدر از کلیات و عناصر علمی غیر ضروری عبور کرده و با استخراج مناهج علمی و رویکردهای منطقی مبتنی بر اجتهاد غنی جواهری الگوواره‌های کشف و ارائه نظام‌های مختلف مورد نیاز در اداره جامعه را به خدمت نیازهای واقعی انقلاب اسلامی در آوریم. امروزه نمی‌توان بعد از گذشت سالهای متمادی و گنجینه عظیم و ارزشمند تراث اجتهادی شیعی، همچنان مورد نیازترین نظام‌های اجتماعی و انسانی همچون اقتصاد و بانکداری دارای اشکالات بنیادین و تعارضات درونی فاحش باشد تا جایی که، هم در مقابل عمل اداره امور را به بن بست‌های متعدد برساند و هم در حوزه نظر و اعتقادات موجب آسیب و بدبینی نسبت به ظرفیت و قدرت دین در اداره جامعه گردد. تأمین این امر ضروری تنها با تأسیس دستگاه‌ها «اجتهاد نظام ساز» که منطبق با اجتهاد جواهری دارای حجیت در مبادی، مبانی و مناهج خواهد بود. شهید صدر ره با توجه به تجربه‌ای که در اکتشاف نظام اقتصاد اسلامی به جامعه علمی ارائه نمود، رهیافت‌های نابي در روش شناسی و مبادی و مبانی نظام‌سازی فقهی جهت استخراج و تسری آن به دیگر انظمه مورد نیاز در حکومت اسلامی ارائه نمود. در این نوشتار تلاش بر این بوده است که ابتدا عناصر و مواردی که می‌توانست به عنوان مبانی و اصول نظام‌سازی فقهی در آثار شهید صدر مورد استفاده قرار گیرد شناسایی و استخراج گردد، سپس در صورتی که به دلایل مختلف این عناصر دارای رویکرد اختصاصی به موضوعات مورد نظر نظریه پرداز داشته است، از تخصیص خارج شده و به عنوان یک روش مطلق مدون گردد. سپس در صورت پراکندگی و فقدان ارتباط مناسب نظری بین عناصر مکشوفه، تلاش در جهت انسجام درونی و ایجاد رابطه نظام مند بین مفاهیم و نظریات مطروحه شهید انجام شده است. در مرحله پایانی نیز برخی از مبادی، مبانی و روش‌هایی که در آثار شهید به هر دلیلی بدون پشتوانه نظری و فقهی به منصفه ظهور رسیده است، در ادبیات فقهی و با استفاده از تراث غنی فقهی مورد تدقیق و تقویت قرار گرفت تا بتواند مورد استفاده وافر و ارزشمند پژوهشگران قرار گیرد.

فصل اول

مفاهیم و منطق نظری نظام‌سازی فقهی

مقدمه

نظام‌سازی به عنوان یکی از گفتمان‌های حاکم در جامعه علمی کشور، از جمله مفاهیم پر ابهامی است که تلقی‌های ثابتی از آن در آراء و انظار علوم اسلامی دیده نمی‌شود. درحالی که برای تحقق رسالت‌هایی که ناظر به امر نظام‌سازی در عرصه فقاہت دینی متصور است ابتدا باید مفاهیم و ادبیات نظری این حوزه دانشی را به یک صورت بندی مدون و مشخصی از منطقی علمی رساند. به همین دلیل در این بخش با توجه به آراء و نظرات شهید صدر ابعاد مختلف نظری و تبیین مفهومی ماهیت نظام‌سازی به منصفه ظهور خواهد رسید.

۱-۱. چیستی نظام و نظام‌سازی فقهی

۱-۱-۱. تعریف نظام‌سازی فقهی

الف: تعریف ماهوی نظام‌سازی

نظام‌سازی در واقع عبارت است طراحی و ایجاد مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، سازوکارها، روندها، کلان ساختارها، نهادهای هماهنگ که حرکت بر مبنای «اصول» برای تحقق «آرمان‌ها» را سازمان دهی و در نهایت تضمین می‌کند. در نظام‌سازی با طراحی الگوواره‌های نظری و کلان گزاره‌های علمی مستند به قواعد شرعی و یا کاشف از واقع، به دنبال طراحی روابط درونی یک اجتماع و پیش بینی کنش‌های اجتماعی و طراحی یک فرآیند کل به جزء فی مابین قوای کلان نظام و اعضای آن در ساحت‌های مختلف اعم از اقتصاد و سیاست و... هستیم. این موضوع را می‌توان در مباحث علوم اجتماعی همچون ساخت-یابی یا ساختارگرایی با ریشه‌های یونانی-لاتینی (structura, structuerre) به معنای بنا کردن و ساختمان پی جویی نمود. روشی که بر طبق آن بنایی از اجزاء گوناگون مرتبط با یکدیگر ساخته می‌شود. عناصری که می‌توانند این ساختارها را تشکیل دهند عبارتند از: ساخت‌های اجتماعی، نهادها، سنت‌های فرهنگی، گونه‌ها، سبک‌ها، مدها و مانند آنها. نظام‌سازی در ساحت معادل یابی با ساخت یابی «فرآیند ساخت یابی ساخت‌ها و نظام‌های اجتماعی را بر حسب رابطه بین قدرت ذهنی انسان‌ها و قدرت عینی ساخت‌هایی که این انسان‌ها به وجود آورده اند تبیین می‌کند و آن را رابطه‌ای دوسویه به حساب می‌آورد.» (پارکر ۱۳۸۶: ۱۰)

ب: تعریف نظام‌سازی فقهی

تعریفی که می‌توان از نظام‌سازی فقهی ارائه نمود با ملحوظ دانستن خصوصیات یک تعریف شرح الاسمی لیکن دارای ضوابط و شرایط مشخص منوط به بیان فلسفه و چارچوب دانش فقه و تلقی مختاری است که از امر نظام‌سازی ناظر به ظرفیت‌های این دانش شده است. خاصه این که این نوشتار موضوع نظام‌سازی فقهی را از منظر آیت الله صدر بیان می‌دارد و در این بین باید منابع ایشان مطمح نظر واقع شود. لیکن جهت تکمیل چارچوب نظری در ابتدای مباحث تلقی کلی و اجمالی از نظام‌سازی فقهی را می‌توان در تعریف مختار بدین نحو ارائه نمود:

«تکون نظام‌واره‌های اجتماعی و بشری با استفاده از مبانی معرفت‌شناسی فقهی در ساحت‌های سیاست، اقتصاد، مدیریت و

هر آنچه که یک اجتماع بشری برای تداوم حیات توحیدی خود به آنها نیاز دارد مبتنی بر وحی، تجربه و علم بشری.»